

УДК 371.134:373.311.24.(043.3)

Анна ЛОЗЕНКО,

orcid.org/0000-0003-1029-5108

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри педагогіки та методики початкового навчання
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(Київ, Україна) lozenko.anna@gmail.com

ПРОБЛЕМА РЕФЛЕКСІЇ У ДИДАКТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

У статті охарактеризовано сутність понять «дидактична підготовка майбутнього вчителя», «рефлексія», визначено місце та роль рефлексії у дидактичній підготовці майбутніх учителів.

Нові тенденції розвитку і реформування сучасної освіти в Україні вимагають обов'язкового їх втілення у процесі навчання нинішніх студентів – майбутніх вчителів. У зв'язку з цим нині особливо гостро постає питання удосконалення, підвищення ефективності та якості дидактичної підготовки потенційних педагогів.

Мета статті полягає у здійсненні теоретичного аналізу проблеми рефлексії у дидактичній підготовці майбутніх учителів. Вивчення наукових доробків вітчизняних та зарубіжних вчених дало змогу засвідчити, що рефлексія є феноменом сучасної дидактики і потребує цілеспрямованого її розвитку у майбутніх учителів у процесі навчання у закладі вищої освіти.

Ключові слова: дидактична підготовка, майбутній вчитель, рефлексія.

Anna LOZENKO,

orcid.org/0000-0003-1029-5108

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Department of Pedagogy

and Methods of Elementary Education,

National Pedagogical Dragomanov University

(Kyiv, Ukraine) lozenko.anna@gmail.com

PROBLEM OF REFLEXIA IN DIDACTIC TRAINING OF FUTURE TEACHERS

The essence of the concepts “didactic preparation of the future teacher”, “reflection” is characterized in the article, the place and role of reflection in the didactic preparation of future teachers is determined.

In the context of the current educational reforms in Ukraine, today the issue of improving and improving the effectiveness of the didactic preparation of the future teacher is especially acute.

The purpose of the article is to carry out a theoretical analysis of the problem of reflection in the didactic preparation of future teachers. Studying of scientific works of domestic and foreign scientists allowed to state that reflection is a phenomenon of modern didactics and requires its purposeful development in future teachers in the learning process in the higher educational institution.

The didactic readiness of the future teacher is a reflexive complex system of active personality, based on the student's ability, through a clear awareness of his own motivational and target area, to apply a system of didactic knowledge, skills, solving typical and creative tasks of didactic activity, taking into account the methodological features of a certain educational subject, diagnosing and correcting its results.

The effectiveness of the didactic activity of future teachers will largely be determined not only by the availability and formation of fundamental didactic knowledge, skills and skills, but also by the degree of their creative realization in the changing conditions of pedagogical reality. Therefore, the students' mastery of the theoretical and practical foundations of modeling and organizing the educational process in school should be accompanied by a purposeful and specially organized formation of reflexive skills at all stages of didactic preparation. Most researchers consider pedagogical reflection too broadly – in the context of general pedagogical abilities. In the context of the achievements of scientists in shaping the system of knowledge, skills and habits of the future teachers on the general principles of the theory of teaching the scientific justification and further study, it is necessary to determine the reflexive component of the process and the result of the didactic preparation of students – future teachers.

The educational result is not only a system of knowledge, skills and habits acquired by man, but also the development of the personality. In this connection, it can be concluded that reflection is a phenomenon of modern didactics, which can be considered in the context of the key general didactic category – the “learning process” with the subsequent development of didactic principles of purposeful formation of reflexive skills among students during training in the higher educational institution.

Key words: didactic preparation, future teacher, reflection.

Постановка проблеми. Інтеграція України в єдиний освітній європейський простір зумовила внесення якісних змін в систему освіти держави

загалом. Тому особливої відповідальності нині набуває проблема дидактичної підготовки студентів – майбутніх учителів, які б змогли якнайкраще

втілити останні досягнення педагогічної науки і практики у життя, виховуючи наступні покоління майбутніх громадян нашої країни.

Аналіз досліджень. Ключовим поняттям об'єкта наших наукових пошуків виступає «дидактична підготовка майбутнього вчителя». З огляду на це, вдамося до аналізу цього поняття у психолого-педагогічній літературі.

Варто зауважити, що сучасні наукові пошуки з питань вдосконалення процесу підготовки майбутніх вчителів ґрунтуються на дослідженнях Н. В. Кузьміної, В. О. Сластьоніна, Л. Ф. Спіріна, О. І. Щербакова та ін.

Особливе місце у системі професійно-педагогічної підготовки потенційних учителів вчені надають загальнопедагогічній підготовці, проблеми якої знайшли своє розв'язання у наукових працях О. О. Абдулліної, А. М. Алексюка, В. М. Володько, М. Б. Євтуха, І. А. Зязюна, В. А. Кан-Калика, Н. Г. Ничкало, Г. Д. Панченко, О. Я. Савченко, С. О. Сисоевої, Г. В. Троцько, М. Л. Фрумкіна, Л. О. Хомич, а також психологів О. В. Киричука, В. А. Крутецького, Ю. М. Кулюткіна, С. Д. Максименка, В. А. Семиченко, Н. А. Шайденко, Т. М. Яблонської та ін.

Так, наприклад, О. О. Абдулліна особливо виокремлює дидактичну підготовку як важливий компонент загальнопедагогічної (Абдулліна, 1989: 26–27). Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що вчені надають дидактичній підготовці особливого статусу та значущості (В. І. Бондар, Є. В. Бондаревська, А. А. Греков, П. М. Гусак, Л. Клінберг, І. В. Колеснікова, О. Г. Коханко, О. Г. Мороз, О. Я. Савченко, І. М. Шапошнікова та ін.). Науковців також цікавлять окремі аспекти дидактичної підготовки вчителя (О. І. Бульвінська, Н. В. Воскресенська, І. В. Іванченко, І. В. Колеснікова, О. Г. Коханко, М. С. Севастюк, В. М. Чайка, І. М. Шапошнікова та ін.).

Деякі вітчизняні та зарубіжні дослідники виділяють дидактичну підготовку як окрему, обов'язкову і фундаментальну складову частину загальнопедагогічної в системі професійно-орієнтованої підготовки майбутнього вчителя (О. О. Абдулліна, А. А. Греков, П. М. Гусак, І. Ф. Ісаєв, О. Г. Мороз, О. М. Пехота, О. Я. Савченко, В. О. Сластьонін, Л. О. Хомич, Є. М. Шиянов та ін.).

Але, попри інтерес вчених до даної проблеми, нині «існує обмежене коло досліджень із проблем дидактичної підготовки учителя. Причому у них відсутні однозначні трактування суті цього процесу і його компонентів, не розглядаються механізми формування і розвитку дидактичної підго-

товки (Мороз, Сластьонін, Гусак, 2001: 33). Крім цього, особливої уваги у подальших наукових розвідках потребує теоретичний аналіз проблеми рефлексії у дидактичній підготовці майбутніх учителів.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми рефлексії у дидактичній підготовці майбутніх учителів.

Виклад основного матеріалу. Знання загальних теоретичних основ педагогіки та психології становлять інваріантну, обов'язкову частину змісту у підготовці майбутнього учителя будь-якої спеціальності. Тому ядром дидактичної підготовки студента є фундаментальні знання теоретичних основ загальної дидактики, які знайдуть свою реалізацію у вміннях здійснювати функції майбутньої дидактичної діяльності вчителя.

У контексті реформ сучасної освіти навчання майбутніх учителів як основа їх підготовки стрімко набуває ознак особистісної орієнтації (В. П. Андрущенко, Г. О. Балл, Д. О. Белухін, В. К. Зарецький, Є. Ф. Зеер, В. Г. Кремень, С. Д. Максименко, О. Я. Савченко, С. О. Сисоева, В. Ф. Хомич та ін.), індивідуалізації, підвищення ролі самостійності (В. М. Володько, М. Р. Гінзбург, Л. В. Долинська, І. С. Кон, В. А. Семиченко та ін.) і, як наслідок, – відповідальності студентів за власні освітні результати. Тому провідним завданням вищого педагогічного закладу освіти нині є створення навчального середовища, яке б сприяло формуванню у студентів активної пізнавальної позиції суб'єкта навчання на всіх етапах підготовки. Зважаючи на це, рефлексія як філософсько-психологічний феномен набуває дедалі більшої актуальності для сучасної педагогіки, включаючи теорію освіти і навчання – обов'язкового змістового компонента дидактичної підготовки потенційного вчителя.

Отже, нині поняття «рефлексія» вже не вважається суто філософською або психологічною категорією і активно вживається та досліджується сучасними дидактами (В. І. Бондар, В. В. Давидов, Р. Р. Зігідуллін, В. В. Краєвський, Д. Г. Левітес, І. Я. Лернер, В. О. Метаєва, А. З. Рахімов, О. Я. Савченко, Е. Стоунс, Ю. Г. Фокін, Л. М. Фрідман, А. В. Хуторської, І. М. Шапошнікова та ін.).

З метою визначення місця рефлексії у дидактичній підготовці майбутніх вчителів зупинимось на характеристиці цього поняття у філософії, психології та педагогії.

Вченими досліджено, що вперше поняття «рефлексія» з'являється у спадщині давньогрецьких філософів: Сократа, Платона, Аристотеля, Геракліта, які ототожнювали її з процесом

самопізнання людиною самої себе та надавали їй властивостей божественного розуму.

Спроби виокремити рефлексію в окрему філософську категорію належать Р. Декарту і Дж. Локку, які розглядали її як властивість свідомості й мислення, «спостереження» розумом власної діяльності.

Особливий внесок у тлумачення рефлексії належить представникам німецької класичної філософії – Й. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегелю, І. Канту та П. Т. де Шардену. Зокрема, провідні ідеї філософів полягають у тому, що рефлексія – це особливий вид людської активності (діяльності), який відрізняє людину від тварини, проявляючись на суб'єктивному, об'єктивному, трансцендентальному й логічному рівнях.

Нині у філософській літературі рефлексію пов'язують із самосвідомістю людини, розглядаючи її «як принцип мислення, за допомогою якого здійснюється аналіз і усвідомлення власних форм (категорій мислення) діяльності <...>, що <...> не є результатом лише внутрішніх потреб ізольованої свідомості, а виявляється через стосунки з іншими людьми» (Надольний, Андрущенко, Бойченко, Розумний, 1997: 219-220).

У психології «рефлексія» – це процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психологічних актів і станів, який зумовлює спеціальне спрямування уваги на діяльність власної душі, а також достатню зрілість суб'єкта. У дітей її майже немає, і в дорослого вона не розвивається, якщо він не виявить схильності до роздумів над самим собою та не спрямує спеціальної уваги на свої внутрішні процеси (Головин, 1998: 568–569). Отже, рефлексивна діяльність та відповідні їй уміння вимагають цілеспрямованого навчання.

Рефлексія досліджується психологією у різних напрямках. Серед основних варто назвати внесок Л. С. Виготського, А. В. Карпова, О. М. Леонтьєва, Г. П. Щедровицького та ін., які виділяють діяльнісний характер рефлексії, розглядаючи її як компонент діяльності.

В. В. Давидов, А. З. Зак, М. М. Кашапов, А. В. Коржуєв, Ю. М. Кулюткін, В. А. Попков, О. Л. Рязанова, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов, Г. П. Щедровицький досліджували рефлексію у контексті проблематики психології мислення. В. С. Біблер, В. Г. Владіміров, Б. Ф. Ломов вивчали рефлексивні закономірності організації комунікативних процесів. Ф. Є. Василюк, М. Р. Гінзбург, Т. С. Сочень, В. В. Столін займалися особистісним напрямом, в якому рефлексивне знання розглядається як результат осмислення власної життєдіяльності. «Системо-мисленнево-діяльнісний»

підхід, відповідно до якого рефлексія є формою мисленневої діяльності, представляють праці М. Алексеева, В. О. Лефевра, Г. П. Щедровицького.

Особливий внесок стосовно розуміння рефлексії як складного психічного явища зробив Г. П. Щедровицький. Разом з одноклассниками він довів, що рефлексія є важливим моментом у механізмах розвитку діяльності, від якої залежать усі без виключення організованості діяльності, у тому числі смисл текстів і значення окремих знаків та висловів (Щедровицький, 1974: 12–26). З огляду на це, рефлексію варто розглядати як особливий процес мислення і діяльності, з притаманними їй компонентами, що створює підстави для розробки та застосування науковцями рефлексивних засобів, методів, прийомів і форм. Також вченим було обґрунтовано специфічну для рефлексивної діяльності схему розгортання дій та операцій, де особливе значення має етап «рефлексивного виходу», коли з позиції діяча, індивід переходить у зовнішню позицію стосовно діяльності, яка відбулась, здійснюється чи планується (Щедровицький, 1994: 76–121). Тому результати досліджень науковця посідають чинне місце у розвитку концептуальних положень сучасної теорії навчання і місця у ній рефлексії.

К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, І. С. Кон, В. В. Столін та інші вчені тлумачать рефлексію як процес пізнання суб'єктом внутрішніх психічних станів та процесів.

Проблемами розвитку творчого та теоретичного мислення засобами рефлексії ґрунтовно займалися В. В. Давидов, А. З. Зак, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов та ін.

Отже, вчені-психологи окреслили досить великий спектр проблем, пов'язаних із рефлексією. Це дало змогу перейти від широкого філософського розуміння поняття до конкретно-наукового і адаптувати «рефлексію» до педагогічної теорії і практики. Здійснивши аналіз змісту поняття «рефлексія» у психологічному трактуванні, зупинимось на таких її визначеннях: рефлексія – це одночасно унікальна властивість, притаманна лише людині, стан усвідомлення чого-небудь та процес репрезентації психікою свого власного змісту (Карпов, 2003: 47); усвідомлення, самоспостереження, самопізнання; спосіб діяльності (Коржуєв, 2002: 18–19); «спрямованість мислення власне на себе», функція якої полягає в «удосконаленні різноманітних видів діяльності, що можуть бути поставлені під контроль свідомості» (Мириманова, 2001: 50).

Як педагогічне явище рефлексія розглядається сучасними українськими та російськими науков-

цями: Г. О. Бізяєвою, Д. О. Белухіним, Г. О. Дегтяр, Ю. М. Кулюткіним, С. Д. Максименко, І. О. Стеценко, В. М. Чайкою, Є. В. Чорним, Т. В. Юровою, Л. В. Яковлевою, які довели, що педагогічна діяльність є рефлексивною за своєю сутністю. Так, Н. Б. Крашеніннікова визначила, що розвиток педагогічної рефлексії є обов'язковою та необхідною умовою підготовки вчителя до педагогічної діяльності. В. А. Семиченко, І. М. Семенов, Г. Ф. Похмелкіна тлумачать педагогічну рефлексію як специфічний механізм переосмислення змістовних складових елементів свідомості, зокрема педагогічних стереотипів. Вивченням рефлексивного компоненту педагогічних здібностей займалися М. О. Амінов, Н. В. Кузьміна, В. А. Крутецький та ін.. М. М. Марусинець, Т. М. Яблонська досліджують проблеми розвитку здатності до рефлексії в особистісному та професійному становленні вчителів початкової школи.

Враховуючи вище зазначене, на думку багатьох науковців, рефлексія як педагогічне явище – це специфічна форма теоретичної і практичної діяльності вчителя, спрямована на усвідомлення власної особистісної сфери, пізнання особистості дитини; осмислення вчителем власних дій та дій учнів, глибокий аналіз комунікативно-кооперативного аспекту власної педагогічної діяльності та діяльності школярів.

Не можна також ігнорувати останні дослідження сучасних психодидактів (Д. Г. Левітес, В. О. Метаєва, Л. І. Новікова, Т. М. Носкова, А. З. Рахімов, О. Я. Савченко, Е. Стоунс, Ю. Г. Фокін, Л. М. Фрідман, А. В. Хуторської, І. М. Шапошнікова), які інтегрують та адаптують у дидактику суто психологічні поняття, зокрема «рефлексію», суттєво збагачуючи фундаментальні основи теорії освіти і навчання. Завдання психодидактики як галузі цілісного психолого-педагогічного знання – інтеграція останніх, результатом якої є підвищення ефективності процесу навчання.

Важливо виділити думку О. Я. Савченко, яка пропонує особливо дбати про фундаментальність психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах особистісної орієнтації (персоніфікації) навчання майбутніх учителів початкової школи (Савченко, 2001: 5–9). Це дає нам підстави вважати рефлексію важливим компонентом не тільки психологічної, а й загальнодидактичної підготовки студентів – майбутніх учителів початкової школи.

Аналізуючи і узагальнюючи науковий досвід сучасних дидактів (В. І. Бондар, В. В. Давидов, В. В. Красевський, І. Я. Лернер, В. О. Метаєва,

О. Я. Савченко, А. В. Хуторської, І. М. Шапошнікова та ін.), рефлексію як феномен дидактики у контексті ключової дидактичної категорії – «процесу навчання» варто розглядати як опосередкований сферою мислення та почуттів процес усвідомлення суб'єктом освіти власної навчальної діяльності; процес осмислення власної освітньої діяльності, під час якого суб'єкт акцентує як на «знанневих» продуктах діяльності, так і на структурі самої діяльності, яка призвела його до створення певних продуктів; узагальнений тип реальності, який проявляється у різних видах мисленнєвої діяльності суб'єкта в процесі навчання і зумовлюється аналізом, критичною реконструкцією реальності, з подальшим її унормуванням.

Провідним видом діяльності студентів у вищому навчальному педагогічному закладі протягом дидактичної підготовки є професійно орієнтована навчальна діяльність. Тому процес дидактичної підготовки майбутнього вчителя має реалізуватися відповідно до загальнодидактичних законів, закономірностей, принципів навчання з урахуванням його структури, взаємодії компонентів і місця у них рефлексії. Наприклад, кожен компонент процесу навчання (цільовий, мотиваційно-стимулюючий, операційно-діяльнісний, контрольовано-регулюючий та оцінювально-результативний) як процедура здійснення навчального процесу вимагає усвідомлення, осмислення та аналізу кожного його етапу студентом як суб'єктом освітньої діяльності.

Так, наприклад, деякі науковці звертають увагу на те, що «рефлексія має включатися у всі компоненти змісту освіти» (Коржуев, 2002: 18), запропоновані відомими дидактами І. Я. Лернером та М. М. Скаткіним, а саме: знання способів діяльності, уміння здійснювати певні види діяльності, досвід творчої діяльності та емоційно-ціннісне ставлення до пізнавальної дійсності. Особливе значення при цьому надається змісту вищої педагогічної освіти. З огляду на об'єкт нашого дослідження, нас цікавить зміст загальних засад дидактики як фундаментальної основи дидактичної діяльності майбутнього вчителя, представлений загальнодидактичними знаннями, вміннями планувати, конструювати, організовувати, контролювати дидактичну діяльність, аналізувати її результати, досвідом творчої реалізації дидактичної діяльності, внутрішньо позитивною мотивацією та потребою здійснювати дидактичну діяльність у початковій школі.

Отже, знання та вміння дидактичної діяльності майбутнього вчителя і рефлексія взаємопов'язані. Тому припускаємо, що рівень сформованості у

майбутнього вчителя рефлексивних умінь у процесі дидактичної підготовки може визначати якість та ефективність його навчальної, а згодом – і майбутньої професійної дидактичної діяльності.

У контексті компетентнісного підходу у підготовці майбутніх учителів, рефлексія розглядається науковцями як метакомпетентність. Остання передбачає наявність рефлексивних здібностей, знання рефлексивних механізмів, що дає змогу сформувати власні цінності та принципи, визначити стратегію власного розвитку та спонукає до постійного саморозвитку та творчого ставлення до педагогічної діяльності (Метаєва, 2006: 60). Цей факт спонукає дослідників звернути особливу увагу на формування у студентів – майбутніх учителів – рефлексивних умінь із перших днів їх навчання у вищому педагогічному закладі.

Висновки. Процес підготовки студента у вищому педагогічному навчальному закладі є значною мірою особистісним, індивідуальним і глибоко усвідомлюваним. Упродовж всієї підготовки студент виступає суб'єктом власної навчальної діяльності, тому у зв'язку з вищезазначеним, ефективність і якість дидактичної підготовки майбутніх учителів залежатиме від міри сформованості і розвитку у них основних (ключових) освітніх компетенцій, серед яких особливе місце посідає навчально-пізнавальна. Фундаментальною складовою частиною останньої виступає рефлексія.

Особливо актуальною проблема загальнонавчальних умінь як ключової компетентності постає на теренах початкової ланки освіти. Так, О. Я. Савченко визначає «уміння вчитися» як ключову компетентність, «метауміння», яке обов'язково має включати рефлексивну складову частину (Савченко, 2007: 85–86) і бути сформоване у дитини вже на момент закінчення нею початкової школи. На думку науковця, «розкриття змісту і обсягу поняття «уміння самостійно вчитися» залежить від того, як ми розуміємо сутність процесу навчання». У сучасному тлумаченні психологів і дидактів – це «цілеспрямована взаємопов'язана діяльність вчителя і учнів, яка охоплює мотивацію, цілепокладання, планування, підготовку та її здійснення, рефлексію і оцінювання результатів» (Савченко, 2005: 37).

На необхідності початку цілеспрямованого формування та розвитку рефлексивних умінь у дітей молодшого шкільного віку також наголошують сучасні психодидакти: В. М. Белкіна, М. Е. Боцманова, В. В. Давидов, А. В. Захарова, В. В. Краєвський, І. Я. Лернер, І. І. Ревякіна, В. І. Слободчиков, Г. А. Цукерман та ін.

Тому, у зв'язку з останніми досягненнями дидактики як науки, вимогами й концептуальними підходами до навчання молодших школярів, основними науковими положеннями теорії освіти, виникає необхідність враховувати рефлексивний складник у процесі підготовки майбутніх учителів початкової школи до дидактичної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. Москва, 1989. 139 [2] с.
2. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. Психологический журнал. 2003. Т. 24, № 5. С. 45–57.
3. Коржуев А. В. Рефлексия и критическое мышление в контексте задач высшего образования. Педагогика. 2002. № 1. С. 18–22.
4. Метаєва В. А. Рефлексия как метакомпетентность. Педагогика. 2006. № 3. С. 57–61.
5. Мириманова М. Рефлексия как механизм развития самоорганизующихся систем. Развитие личности. 2001. № 1. С. 49–66.
6. Навчальний процес у вищій педагогічній школі : навчальний посібник / О. Г. Мороз та ін. Київ, 2001. 337 с.
7. Савченко О. Я. Вміння учнів учитися як вимір якості шкільної освіти. Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: матеріали методологічного семінару АПН України 16 груд. 2004 р. Київ, 2005. С. 34–38.
8. Савченко О. Я. Удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів. Підготовка педагогічних кадрів до роботи в умовах нової структури і змісту початкової освіти: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, Полтава, 23–25 квітня 2001 р. / Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2001. С. 5–9.
9. Савченко О. Я. Уміння вчитися як ключова компетентність шкільної освіти. Педагогічна і психологічна науки в Україні. Т. 2. Дидактика, методика, інформаційні технології. Київ, 2007. С. 82–95.
10. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. Минск, 1998. 309 с.
11. Філософія: навчальний посібник / І.Ф. Надольний та ін. Київ, 1997. 584 с.
12. Щедровицкий Г. П. Коммуникация, деятельность, рефлексия. Исследование рече-мысли и рефлексии: сборник / Каз-ПИ. Алма-Ата, 1974. С. 12–26.
13. Щедровицкий Г. П. Рефлексия в деятельности. Вопросы методологии. 1994. № 3-4 (№15-16). С. 76–121.

REFERENCES

1. Abdullyna O. A. Obshchepedagogicheskaya podgotovka uchitelya v sisteme vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya [General pedagogical preparation of the teacher in the system of higher pedagogical education]. Moscow, 1989. 139 [2] p. [in Russian]
2. Karpov A. V. Refleksivnost kak psikhicheskoe svoystvo i metodika ee diagnostiki [Reflexivity as a psychological property and a method of its diagnostics]. Psychological journal. 2003. T. 24, No. 5. pp. 45–57 [in Russian]
3. Korzhuev A. V. Refleksiya i kriticheskoe myshlenie v kontekste zadach vysshego obrazovaniya [Reflection and critical thinking in the context of the tasks of higher education]. Pedagogics. 2002. № 1. pp. 18–22 [in Russian].
4. Metaeva V. A. Refleksiya kak metakompetentnost [Reflection as metacompetence]. Pedagogy. 2006. № 3. pp. 57–61 [in Russian]
5. Mirimanova M. Refleksiya kak mekhanizm razvitiya samoorganizuyushchikhsya sistem [Reflexion as a mechanism for the development of self-organizing systems]. Develop personalities. 2001. № 1. pp. 49–66 [in Russian]
6. Navchalnyi protses u vyshchii pedahohichnii shkoli: navchalnyi posibnyk [Teaching process in higher pedagogical school: textbook]. O. G. Moroz and others. Kyiv, 2001. 337 p. [in Ukrainian]
7. Savchenko O. Ya. Vminnia uchniv uchytsia yak vymir yakosti shkilnoi osvity [Students' ability to learn as a measure of the quality of school education]. Theoretical and methodological problems of personality development in the system of continuous education: materials of the methodological seminar of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, December 16. 2004. Kyiv, 2005. pp. 34–38 [in Ukrainian]
8. Savchenko O. Ya. Udoshkonalennia profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv [Improving the professional training of future teachers of elementary school]. Preparation of pedagogical staff for work in conditions of a new structure and content of elementary education: Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, Poltava, April 23–25, 2001. Poltava State Pedagogical University VG Korolenko University. Poltava, 2001. pp. 5–9 [in Ukrainian]
9. Savchenko O. Ya. Uminnia vchytsia yak kliuchova kompetentnist shkilnoi osvity [Ability to learn as the key competence of school education]. Pedagogical and psychological science in Ukraine. T. 2. Didactics, methodology, information technologies. Kiev, 2007. pp. 82–95 [in Ukrainian]
10. Slovar prakticheskogo psikhologa [Dictionary of practical psychologist]. Comp. S. Yu. Golovin. Minsk, 1998. 309 p. [in Russian]
11. Filosofii: navchalnyi posibnyk [Philosophy: textbook]. I. F. Nadolny and others. Kyiv, 1997. 584 p. [in Ukrainian].
12. Shchedrovitskiy G. P. Kommunikatsiya, deyatelnost, refleksiya [Communication, activity, reflection. In: Research of speech and reflection: a collection]. Kaz-PI. Alma-Ata, 1974. pp. 12–26 [in Russian]
13. Shchedrovitskiy G. P. Refleksiya v deyatelnosti a [Reflection in the activity] Questions of methodology. 1994. № 3-4 (№ 15-16). pp. 76–121 [in Russian]

Статтю подано до редакції 06.05.2018 р.